

Mâtürîdî'de Dînî Çoğulculuk

Hanifi ÖZCAN, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1995, 140 sayfa.

Osman Murat DENİZ*

Hanifi ÖZCAN, *Mâtürîdî'de Dini Çoğulculuk* başlıklı eserinde din felsefesinin önemli problemlerinden olan dini çoğulculuk konusunu ele alıyor. Konuya klasik monoteizm açısından yaklaşarak, araştırmanın merkezinde yer alan büyük din âlimi İmam Mâtürîdî'nin görüşlerine yer veriyor. Deskriptif yöneme bağlı kalarak dini çoğulculuğun sadece felsefi ve itikadi temelleri üzerinde duruyor. Eserin hayli uzun ve doyurucu olan giriş bölümünde dini çoğulculuk meselesi ile ilgili temel kavramların açıklandığı ve değerlendirildiği görülüyor. Diğer bölümler ise sırasıyla, Dinin Anlamı ve Tanımı, Hak Din, Din-Şeriat İlişkisi, Din-Şeriat Ayrımının Epistemolojik Temeli, Dinde Tekelci Tutum, Ehl-i Kitab'ın İman Durumu ve Kur'an'ın Diğer Semavi Kitapları Tasdiki şeklindeki ana başlıklardan ve bunlara ait kapsamlı alt başlıklardan oluşuyor.

Dini çoğulculuk tabiri ile anlatılmak istenen nedir? Özcan, John Hick'e referansla dini çoğulculuğu şöyle tanımlıyor: "Fenomenolojik açıdan bakıldığında, bu söz, geleneklerin ve her bir gelenek içerisindeki çeşitliliklerin çokluğunu ifade eder. Felsefede ise, 'dini çoğulculuk', birbirleriyle rekabet eden farklı '*dini gelenekler*', yani şeriatlar, arasındaki ilişkiyi dile getiren şu teoriyi ifade eder. Büyük dünya dinleri, '*tek bir tane olan nihai ve ilahi Hakikat*'in çeşitli şekillerde tasavvur edilip farklı kavramlarla dile getirilmesinin ve O'nun karşısında neler yapılabileceğinin birer ifadesi ve birer örneğidir" (s. 11).

Yazarın tespitine göre, dini çoğulculuğu savunanlar, teist olsun olmasın tüm Tanrı tasavvurlarının temelinde bulunan ve hiçbir niteliğe sahip olmayan basit bir nihai ve ilahi hakikat kavramına atıfta bulunarak, hiçbir dinin tam olarak kavrayıp temsil edemediği bir üst noktaya/kavrama dikkat çekmektedirler. Bunun sebebi de, doğru olan yegâne anlayış ve kavrayış benimkidir diyememeleridir. Bu üst nokta, eşit düzeyde doğruluk ve haklılığa sahip olan *Nihai Hakikat*'tir. Bu teoride öne çıkan ulûhiyet kavramından hareketle, vahiyli vahiylessiz tüm dinler aynı düzeye getirilmeye çalışılmaktadır. Bu yüzden, dinleri birbirinden ayıran Allah, Jesus, Brahman,

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

Nirvana gibi isimler bir kenara bırakılarak, hepsinin yerine geçtiği düşünülen *Nihai Hakikat* gibi bir terimde birleşilmesi önerilmektedir. Böylece özellikle ilahi dinlerde şeriatların ayırıcı özelliğinin etkisinden kurtulmaya çalışılmaktadır. Yazar, haklı olarak Hick'in benimsediği anlamıyla dini çoğulculuğun sunduğu ulûhiyet kavramının ulaştıracağı sonuçlara değiniyor: En önemlisi, *Nihai Hakikat* fikri bizi, kaçınılmaz olarak dinin Tanrı'sının vahiyyle belirlenen sıfatlarından soyutlanması sonucuna götürmektedir. Ancak böyle bir ulûhiyet anlayışı, sıfatlarından soyutlanmış bir Tanrı'nın dinlerdeki mistik eğilimlere uygun olduğu izlenimini de verebilir. Örneğin, İslam dinindeki *Hak* kavramı ile Yahudilikteki *Sophi* kavramının *Nihai Hakikat*'i çağrıştırdığı söylenebilir (s. 11-13).

İslami literatürde yer alan Hak teriminin dini çoğulculuğun ulûhiyet konusundaki yaklaşımını haklı çıkaramayacağını savunan yazar, önemli bir hatırlatmada bulunuyor: "Vahiy, dolayısıyla dini gelenek, zihnin dini tecrübeye ve hatta mistik tecrübeye hazır hale getirilmesinde küçümsenemeyecek bir fonksiyona sahiptir" (s. 13). Ayrıca, İslam söz konusu olduğunda Allah'ın soyut ve rasyonel bir tecrübe dışında tecrübe edilebileceğini söylemek yanlıştır. İslam'daki Hak kavramı, dini tecrübe ile kavranan, sıfatlarından soyutlanmış, bir fikir/anlam olarak görülen ulûhiyeti ifade etmek için kullanılmamaktadır. Çünkü İslamiyet'te dini tecrübe dâhil, bütün zihin faaliyeti vahyin sıkı bir kontrolüne ve yönlendirmesine tâbidir. Hak kavramı teolojik açıdan tümüyle ulûhiyet kavramı ile birlikte ele alınmakta ve bu konuda ulûhiyete hangi sıfatların yükleneceğini vahiy bildirmektedir. Benzer durumun diğer dinler için de geçerli olduğu dikkate alınırca dini çoğulculuktaki *Nihai Hakikat* kavramının içini doldurmak hayli güçleşecektir. Bu bağlamda yazarın da ifade ettiği gibi, dini çoğulculukta bir ulûhiyet problemi vardır (s. 14-15).

Yazarın vurguladığı gibi, dini çoğulculuğun öngördüğü ulûhiyet anlayışı, dinlerin yerleşmiş inanç sistemlerini dikkate almamakta ve onlarla uygun düşmemektedir. Çünkü her dinin ulûhiyet anlayışı birikimsel geleneğin temel bir unsurudur ve nesilden nesile aktararak onların itikadî ve ameli bütün hayatına yön vermektedir. Sıfatlarından soyutlanmış bir Tanrı anlayışını özellikle İslam gibi ilahi dinlerin kabullenmesi mümkün değildir. Dahası, her dini gelenek, *Nihai Hakikat*'i tam olarak tecrübe ve temsil etmediği, başkalarının anlayışının da en az kendisinininkine kadar geçerli olduğu fikrini benimsemeye yatkın değildir. Dini çoğulculuğun bu probleme tutarlı bir çözüm yolu bulması mümkün gözükmemektedir (s. 15-16). Burada akla gelen soru, Mâtüridî'nin bu probleme ilişkin bir açılım getirip getirmediğidir. Yazarın ulûhiyet ekseninde dini çoğulculuğa yönelttiği eleştirilerden anlaşılacağı üzere, eserlerinde önemle işlediği tevhîd ilkesine tavizsiz bağlılığı ile

bilinen Mâtürîdî'yi, Hick'in formüle ettiği metafizik dini çoğulculuk ile ilişkilendirmenin mümkün olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Zira Özcan'a göre, Mâtürîdî, Allah'a nelerin isim ve sıfat olarak verilebileceği konusunda, akli ve hissi delillerle desteklenen bir nakli delilin bulunmasını mutlak şart koşmaktadır. Onun bu yaklaşımı İslam'da ulûhiyet kavramının vahiy ile olan sıkı bağlantısının zorunlu bir sonucudur (s.14-15). Şunu da ifade etmek gerekir ki, metafizik çoğulculuk anlayışında, özel bilgi kaynağı olarak vahyin dindeki yeri tartışmalı hâle getirildiğinden ve din ahlâka indirildiğinden dolayı Mâtürîdî'nin böyle bir çoğulculuk anlayışına mesafeli duracağını söylemeye gerek bile yoktur. Ancak yine de yazarın bu noktayı vurgulaması konunun yabancıları olan okuyucular açısından yararlı bir bilgi olabilirdi.

Yazar, söz konusu ulûhiyet probleminin yanında bir başka probleme dikkat çekiyor: Dinlerin inanç önermelerinin eşit doğruluk düzeyinde değerlendirilmesinin sevkedeceği istikamet dini rölativizm olacaktır. Dinin birleştirici işlevine zarar veren böyle bir rölativizm aynı zamanda insanları genel bir şüphencilğe götürecektir. Özcan, bu konudaki eleştirileri haklı bularak naklediyor ve Hick'in savunduğu ve kozmolojideki Kopernik sistemine benzetilen dini çoğulculuğun başarılı olma imkânının bulunmadığı fikrine katılıyor (s. 18).

Hakikat değeri açısından bütün dinleri eşit sayan dini çoğulculuğun muhalefet ettiği anlayış olan "tekelci anlayışa", yani dini dışlayıcılığa (eksklusivizm) değinen yazar, bu tutumun her din için belli ölçüde geçerli olduğunun altını çiziyor. Dışlayıcılık, dinlerin çokluğu karşısında bütün dinlerde bir takım doğruların bulunabileceğini kabul etmekle birlikte, ebedi kurtuluşu sadece tek bir dinin sağlayacağını savunmaktadır. Zaten din mensupları da alternatiflere karşı duyarsız kalıp kendi hakikat anlayışları üzerinde ısrar etmektedirler. Özcan bu bağlamda Hıristiyanlığın tarih içinde geçirmiş olduğu bazı değişimleri ve Hıristiyan teologu Karl Rahner'in görüşlerini naklediyor (s. 17).

Dini çoğulculuğun karşı karşıya olduğu teolojik ve felsefi güçlüklerden birisi de hiç kuşkusuz, ilâhi olmayan dinlerin, ilâhi dinlerle birlikte aynı ulûhiyet anlayışı çatısı altında birleştirilmeye çalışılmasıdır. Özcan'a göre, bu sorunun bertarafı için atılması gereken ilk adım, ilâhi olmayan dinleri dışarıda bırakarak, dini çoğulculuğu "İbrahîmî" diye nitelendirilen ve temelinde vahiy bulunan dinlerle sınırlı tutmaktır. "Tabir yerindeyse bir 'kısmî çoğulculuğu' gündeme getirmektir." Bu bağlamda yazar, Mâtürîdî'nin doğruluk ve meşruluk kapsamına sadece semavi dinleri alacak nitelikteki "kapsayıcı tutumunu" (inkluzivizmini), "kısmî çoğulculuğun" tipik bir örneği olarak görüyor (s. 19). Esere başlığını veren konunun dayandığı çerçeveyi ise yazar şöyle açıklıyor: "Mâtürîdî'nin dini çoğulculuğunun temeli, 'Din' ve 'Şeriat'

kavramlarının tahliline ve bu tahlile bağlı olarak ortaya çıkan problemlerin tartışılıp açıklığa kavuşturulmasına dayanmaktadır” (s. 20). Bu husus eserin omurgasını oluşturan Din-Şeriat İlişkisi başlıklı bölümde titizlikle işleniyor (s. 54-77).

Özcan’a göre, dinlerin çokluğu problemine karşı kapsayıcı bir tutum sergileyen Mâtüridî, sadece vahiy kökenli dinleri dikkate aldığı için birleştirici bir ulûhiyet kavramının beraberinde getirdiği sorunlarla karşı karşıya değildir. Onun meseleye bakışı teolojik bir zorunluluktan, yani Mâtüridî’nin “*değişmeyen din, fitri din, hak din, İbrahim dini ve Tevhit dini*” olarak adlandırdığı tek bir dinden neşet eden ilahi dinleri birbirlerinin devamı şeklinde değerlendirme gereğinden kaynaklanmaktadır (s. 19-20).

Yazarın aktardığı gibi, Mâtüridî’nin din ve şeriat arasında yaptığı kavramsal analiz, “*din tektir; çok olan şeriatlardır*” demeyi gerekli kılmaktadır (s. 22). İslami perspektiften bakıldığında, Mâtüridî’nin hakikat içeren bu ifadesini yazarın, onun kapsayıcı tutumunun bir göstergesi olarak değerlendirdiği açıktır. Özcan, görüşlerini incelediği Mâtüridî’nin dinlerin çokluğu problemine yaklaşımının dışlayıcı olmadığı kabulünden hareketle dini çoğulculuk ile dini dışlayıcılık arasında konumlanan dini kapsayıcılığı, Mâtüridî’yi “*kısmî pluralizme*” götüren sağlam bir adım olarak nitelendiriyor. Çünkü yazara göre, “kapsayıcı bir tutum ortaya konmadan çoğulcu olmak mümkün değildir” (s. 23). Böylelikle yazar, dini çoğulculuk ile dini kapsayıcılık arasında ara bir form olarak kısmî çoğulculuğu ihdas etmeyi öneriyor gibidir. Hâl böyleyse ve Mâtüridî’nin probleme yaklaşımı açısından bir ara form ihdas edilecekse, bunun dini dışlayıcılık ile dini kapsayıcılık arasında olması gerektiği de düşünülebilir. Dini kapsayıcılığın tanımı göz önüne alınırsa, ihdas edilecek bir ara formun kısmî dışlayıcılık olarak nitelendirilmesi de mümkün olabilir. Zira dini kapsayıcılık, kurtuluşu tek bir dine hasretmemekle birlikte, hak dinin tek olduğunu dile getiren görüştür ve kanımca dini dışlayıcılığa dini çoğulculuğa nazaran daha yakın bir mesafededir. Dahası, Mâtüridî’nin “tevhid imanı” (s. 53) kurtuluş için mutlak ve muteber bir şart olarak görmesi kapsayıcılığın sınırlarını hayli daraltmaktadır. Ayrıca, yazar kapsayıcılığın bulunduğu yerde çoğulculuğun da bulunmasının zorunluluğuna işaret etmektedir ki, bu husus açıklanmaya muhtaç gözüküyor.

Eserin ikinci bölümünde ileriki bölümlerde işlenecek konulara temel teşkil etmesi bakımından “Dinin Anlam ve Tanımı” üzerinde duruluyor. Mâtüridî’nin ele aldığı yönüyle, din ile ilgili kavramlar (Ma’rife, Tevhîd, Hudû’, İtikâd, Mezhep, Yol) tanımlanıyor (s. 36-45). Bu bölümün devamı ve pekiştiricisi niteliğindeki üçüncü bölüm ise başlı başına “Hak Din” kavramını tahlil ediyor. Mâtüridî’ye göre, “*hak-din*” demek; doğru, gerçek, makul, sağlam, güvenilir, geçerli ve yeterli olan; *değişmeyen ve*

değişmeden kalacak olan din, yani "Tevhîd-dini" demektir (s. 46). Yazar hak din tanımını hak edecek tevhid dininin özelliklerini açıkladıktan sonra din-ulûhiyet ilişkisi üzerinde duruyor. Özcan'a göre, din ve ulûhiyet kavramlarını ayrılmaz bir ilişki çerçevesinde ele alan Mâtürîdî, hak dini ulûhiyete layık yegâne Varlık olan Allah'ın belirlediği bir din olarak görmektedir. Bu din, doğuştan verilen mizaç ve tabiata uygun olduğundan, tevhid esasına ve de delile dayandığından sağlam din/hanif dini olarak isimlendirilmeye lâyıktır. Bu din için gerekli görülen iman tevhidin aklen ve kalben tasdikinden ibarettir. Bu, henüz şeriatla genişletilmemiş bir iman olup şeriatların tesis edeceği imanların ortak özlerini oluşturma özelliğini taşımaktadır (s. 49-53).

"Din-Şeriat İlişkisi" başlıklı dördüncü bölüm, esas itibariyle Mâtürîdî'nin din ve şeriat arasında yaptığı ayrımı ve bu ayrımın içerimleri ile farklılığın doğurduğu sonuçları konu ediniyor. Bölümün temel dinamiğini Mâtürîdî'nin "din öncedir, şeriat sonradır" ve "şeriat ayırıcıdır, din birleştiricidir" şeklindeki anlayışı oluşturuyor. Yazara göre, peygamberlerin gönderilişindeki hikmet bu öncelik sonralık ilişkisine uygundur. Şeriatların farklı olmasında etkili olan unsurları ele alan yazar, kavim, dil ve kültür faktörlerine değiniyor. Bütün peygamberlerin ve şeriatların amacı yeryüzünde tevhid dinini egemen kılmaksa şayet, nesih dinde değil, şeriatlardadır. Mâtürîdî'nin "*din-şeriat*" ilişkisi konusunda vardığı bu sonucu yazar şöyle değerlendiriyor: Mâtürîdî, "şeriatları '*tevhid-dini*' gibi bir '*öz*' de ve *vahyin yönlendirdiği mistik duygu gibi ortak bir noktada birleştirmektedir*" (s. 54-64).

Bir düşünürün görüşlerini daha iyi anlamak için onun bilgi teorisine müracaat etmek önemlidir. Özcan da haklı olarak, eserin beşinci bölümünü Mâtürîdî'nin epistemolojisine tahsis ediyor. Böylelikle önceki bölümde etraflıca açıklanan din-şeriat ayrımının epistemolojik temellerine inilerek, Mâtürîdî'de dini çoğulculuk meselesi din-şeriat farklılığını ilgilendiren yönüyle ikmal ediliyor (s. 77-89). Yazarın bölüm boyunca yaptığı tahlillere göre, Mâtürîdî'nin din ile şeriat arasında yaptığı ayrım, tevhid dininin her dönemde korunduğu, şeriatın ise her peygamber geldikçe değiştiği, hatta her şeriatın kendi içinde bile farklı şekillerde yorumlanabildiği esasına dayanmaktadır (s. 92). Bölümün önemli bir yanı da din felsefesinin problemlerinden olan akıl-iman ilişkisi ve akıl-vahiy ilişkisi çerçevesinde Mâtürîdî'nin görüşlerini tüm berraklığı ile gösterme başarısına sahip olmasıdır. Yazar, "akıl dindeki rolü ve önemi", "kalb'in dindeki rolü ve önemi", "delilin dindeki rolü ve önemi", "ahlâkî bilgi" ve "ameli bilgi" alt başlıkları altında araştırmacılara yol gösterici bilgilendirmelerde bulunuyor.

Yazara göre, Mâtürîdî dinlerin, daha doğrusu şeriatların birbirlerine bakışında kapsayıcı değil dışlayıcı bir tutum sergilemelerini doğru bulmamaktadır

(s. 98). “Dinde Tekelci Tutum” başlıklı altıncı bölüm, temeli taklide dayanan bu “*dini-tutumun*” nedenleri ile “*tevhid-dini*” açısından anlam ve değeri üzerinde durduktan sonra, şeriatların tarihi seyrine ve ulaştığı son noktaya bağlı olarak ortaya çıkan sonuçları ele alıyor. Yazarın bu bölümdeki aktarım ve açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla, Mâtüridî’nin dini tekelciliğe bakışı şu şekilde özetlenebilir: Tek ve tam olan İbrahim-dininin, yani tevhid-dininin son temsilcisi İslam şeriatıdır. Fakat birleştirici ve bütünleştirici olma özelliği yönüyle tekelci tutuma yabancıdır. Esasen Yahudi ve Hıristiyanlar, tevhid dininde birleşme davetini reddederek dinde tekelci bir tutum sergilemektedir. Dini tutumlarını akla ve delile dayandıranlar tevhid dininin artık nesh edilmeyecek olan İslam şeriatı ile özdeşleşmiş olduğunu bilirler (s. 93-111). Eserin bu bölümünde anlatılanlar, yazarın da ifade ettiği gibi, Mâtüridî’nin Ehl-i Kitab’a ilişkin görüşlerinin daha ayrıntılı bir incelemesini gerektirdiğinden son iki bölüm İslam’ın iman esasları karşısında Ehl-i Kitab’ın durumunu ortaya koyuyor. Kur’an’ın İncil ve Tevrat’ı tasdik edişinin anlam ve değerini ele alıyor. Böylelikle, Mâtüridî’nin dinler-arası diyalog ve dini çoğulculuğa dair görüşleri hakkında okuyucuya daha net bir fikir verilmeye çalışılıyor.

Yazar, Mâtüridî’nin penceresinden Ehl-i Kitab’ın iman durumunu anlattığı yedinci bölümde, Mâtüridî’nin onları “Ehl-i İnad” diye isimlendirdiğini naklediyor ve onlara yönelik tenkitlerine yer veriyor. Ehl-i Kitab, Hz. Muhammed’in peygamberliği, Kur’an’ın hak ve gerçek bir kitap oluşu, Allah’ın birliği ve Ahiret hakkındaki tevhid-dinine aykırı inançları sebebiyle küfre düşmüşlerdir (s. 112-118). Çünkü Mâtüridî’ye göre, iman bir bütündür. İnanılması gereken şeylerden birine bile inanmamak imanı geçersiz kılar. (s. 113). Bununla birlikte, Ehl-i Kitab’a karşı ılımlı bir yaklaşım sergileyen Mâtüridî, onlarla diyalog kurulması gereğine işaret eder. Böylelikle insanlar hak dine yöneltilcekler ve İslam’a yönelişlerin artmasıyla din birliği sağlanmış olacaktır (s. 122).

Özcan eserinde sonuç bölümüne yer vermiyor. Fakat yazarın Kur’an ile diğer ilahi kitaplar arasındaki ilişkiyi ele aldığı son bölümün son paragrafı kısa ama öz bir sonuç olarak okunabilir: “Buraya kadar olan, bütün bu açıklamalardan anlaşılıyor ki, Mâtüridî, *bütün dinlerin özünü* oluşturan ‘*tevhid-inancı*’nın hiçbir dönemde *değişmediğini ve değişmeden kalacağını; şeriatların, birbirini nesh etse bile, yine de birbiri içinde devam ettiğini ve yaşadığını* söylemek suretiyle; semâvi dinlerin, *sanki hiç gelmemiş gibi, yok sayılacak ölçüde ve anlamda, nesh edilmediğini* ortaya koyarak, onlar karşısında *ılımlı ve toleranslı* bir tutum içerisinde bulunulması gerektiğini dile getirmiş olmaktadır” (s. 132).

Büyük bir emeğin ve birikimin eseri olduğu anlaşılan Özcan’ın bu çalışması, Mâtüridî’nin dini çoğulculuğa ilişkin yaklaşımını başarıyla aksettirmekte ve bilhassa

kültürel dini çoğulculuk problemine İslami bakış açısı kazandırmak suretiyle her türlü övgüyü hak etmektedir. Konusunu dini çoğulculuk teşkil etmesine rağmen, eserin önemli bir yanı da Mâtürîdî'nin felsefi ve itikadi görüşlerine nüfuz etmek isteyen kitapseverlere önemli ölçüde bilgi sunmasıdır.

